

Эшенкулова К.З.

ИСЛАМ ОЙЛОМУНУН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ОРИГИНАЛДУУЛУК МАСЕЛЕСИ

Эшенкулова К.З.

ФОРМИРОВАНИЕ ИСЛАМСКОГО МЫШЛЕНИЯ И ПРОБЛЕМА ЕЁ ОРИГИНАЛЬНОСТИ

K.Z. Eshenkulova

THE FORMATION OF ISLAMIC THOUGHT AND PROBLEM OF ITS ORIGINALITY

УДК: 141 (091)

Ислам ойлому философиянын тарыхында маанилүү орунга ээ экендигине карабастан кээ бир учурларда дале болсо анын оригиналдуулугу маселеси талкууланып келет. Бул макалада Ислам ойломунун оригиналдуулугу, жаңы парадигма жаратып жарата албагандыгы, Ислам ойломунун калыптанышында философиялык агымдардын ролу сыяктуу маселелер каралат.

Негизги сөздөр: Ислам ойлому, калам, суфизм, философия, онтологиялык маселелер.

Несмотря на то, что исламское мышление занимает важное место в истории философии, в некоторых случаях до сих пор обсуждаются вопросы о её оригинальности. В этой статье рассматриваются вопросы об оригинальности исламского мышления, о проблеме создания новой парадигмы и роли философских течений в формировании исламского мышления.

Ключевые слова: Исламское мышление, калам, суфизм, философия, онтологические вопросы.

Despite the importance of Islamic thought in the history of philosophy, the issue of its originality at times continues to be discussed. In this paper, issues such as the originality of Islamic thought, whether a new paradigm has been created, and the role of philosophical movements in the formation of Islamic thought will be analyzed.

Key words: Islamic thought, kalam, sufism, philosophy, ontological problems.

Киришүү: Негизги маселелер

Философия тарыхта ар бир доордун же цивилизациянын өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай аталыштарга ээ; Индия философиясы, Кытай философиясы, Грек философиясы, Батыш философиясы ж.б. Мына ушул сыяктуу эле 7-кылымда Араб жарым аралында Ислам дининин пайда болуусу, жайылуусу жана өнүгүүсү менен бирге жаңы ойломдун келип чыккандыгы маалым. Ислам цивилизациясы менен тыгыз байланышта болгон Ислам ойломунун философия тарыхында маанилүү орунга ээ экендигине карабастан, айрым учурларда дале болсо илимпоздор негизги эки маселе үстүндө ар кандай ойпикирлерди айтып келишет. Биринчиси, Ислам ойломунун кандай аталышы керектиги маселеси. Экинчиси болсо, Ислам ойломунун оригиналдуулугу, тактап айтканда, башкалардан айырмаланып туруучу жаңы парадигманы жаратып жарата албагандыгы маселеси. Бул маселелер алгач 19-кылымда ориенталисттер тарабынан баштатылганына кара-

бастан, айрым учурларда дагы деле кызуу талкууга алынган темалар арасында каралып келет.

Ислам ойлому негизинен «Араб философиясы», «Араб тилдүү же Арабча философия», «Араб-Мусулман философиясы», «Мусулман философиясы», «Чыгыш Араб философиясы», «Түрк-Ислам философиясы», «Иран философиясы», «Араб-Фарс философиясы» сыяктуу ар кандай аталыштар менен аталып келүүдө. Мындай аталыштардын себебин философия тарыхчылары ар кандай шарттар менен байланыштырышат. Кээ бирлери философиянын алгач Араб өлкөлөрүндө пайда болуусуна, ал эми кээ бирлери ошол доордогу философтордун жана илимпоздордун улутуна жана динине карабастан өз эмгектерин араб тилинде жазгандыгына байланыштырышып, Араб философиясы деп атап келишүүдө. Булардын арасында Дж. Шахт, Р.П. Чену, Дж. Крамер, Т. Хусайн, М. ал-Худайри жана башкаларды атап кетүүгө болот (Баурақдар, 2003:2). Питер Адамсон жана Ричард Тайлор грек философиясынын араб тилине которулуусу менен Ислам дүйнөсүндө философиянын башталганына жана ошол учурдагы философтордун еврей, христиан же мусулман экендигине карашпастан, философиялык чыгармаларын араб тилинде жазышып, философиянын өнүгүшүнө чоң салым кошушканына, философиянын Ислам дүйнөсүнө араб тилинде жайылганына таяндырышып, «Араб» же «Ислам» философиясы аталышынын ордуна «Арабча/Араб тилиндеги философия» деп атоонун туура экендигин жакташат (Adamson, Taylor, 2007:3-4). Ушул сыяктуу эле кээ бирлери улуттук каталышка, динге же өлкө атына негизделген «Араб философиясы», «Араб-Мусулман философиясы», «Түрк-Ислам философиясы», «Араб-Фарс философиясы», «Иран философиясы», «Арабча-Еврей философиясы» сыяктуу аттарды колдонуп келишет. Булардын арасында, Жорж Макдиси, Нихат Кеклик, Сайид Хусайн Наср жана башкаларды атап кетүүгө болот. Айрымдары болсо (Генри Корбин, Мажит Фахри ж.б.), «Мусулман философиясы» терминин колдошот. Ислам ойломунун пайда болуусунда жана өнүгүүсүндө арабдардан башка ар кайсы улуттагы, ал турсун Христианчылык, Иудаизм, Манихейзм сыяктуу ар кандай диний ишеним өкүлдөрүнүн философияга кошкон салымын белгилешип, жалпысынан Ислам философиясы же Ислам ойлому сыяктуу атты сунуштагандар да жок эмес (Де Боер, А. Бедеви, М.Байрақдар, М.Кая ж.б.). Чындыгында

Ислам философиясы же Ислам ойлому деген аталыштын өзү башка аталыштарга караганда капсамдуу жана буга бир канча факторду мисал катары келтирүүгө болот. Ислам цивилизациясынын пайда болуусунда, жаңы парадигманын жаралышында Ислам дининин келип чыгуусун жана жайылуусун негизги фактор катары көрсөтүү мүмкүн. Ислам дини калам, суфизм (тасаввуф), философия сыяктуу жаңы ойломдордун пайда болуусуна, дүйнө көрүмгө өз таасирин тийгизген. Омейяддар жана Аббасиддер доорунда Дамаск жана Багдат шаарларынын илим борборуна айландырылышы менен бул шаарларга келе башташкан ар кайсы улуттагы жана диндеги философ жана илимпоздор бир тараптан халифалардын колдоолору менен, экинчи тараптан бул шаарлардагы мүмкүнчүлүктөрдөн пайдаланышып, Ислам дүйнөсүндөгү илимий жана философиялык өнүгүүгө чоң салым кошушкан. Ислам дүйнөсүндө ойлом жана илим араб тилинде калыптанганына карабастан, алардын өнүгүүсүнүн Ислам дини менен болгон тыгыз байланышын көрүүгө болот. Философтор улутуна, кайсы жердик экендигине, тилине, динине карабастан ошол доорго мүнөздүү жаңыча көз-карашты камтыган, башка доорлордогу философиядан айырмаланып турган жаңы Ислам ойломунун системасын түзүшкөн.

Экинчи маселеге кайрыла турган болсок, Ислам философиясынын оригиналдуулугу жөнүндөгү маселенин келип чыгышы, ориенталистик изилдөөлөрдүн жыйынтыгы менен тыгыз байланышта. Баарыбызга маалым болгондой эле Ислам дини, тарыхы, философиясы жөнүндөгү системалуу изилдөөлөр Европалык ориенталисттер тарабынан 19-кылымда Батышта башталган. Ориенталисттик изилдөөлөрдүн бир бөлүгү ошол учурдагы изилдөөлөрдүн жетишсиздигинен улам, көпчүлүгү Европа борбордуу көз караштын негизинде каралгандыктан, көпчүлүк учурда бир беткей жана тек тараптуу көз караштар менен жыйынтыкталган. Ориентализмдин келип чыгуусунда кандайдыр бир максат да болгондуктан, албетте Батыштын кызыкчылыгын көздөгөн. Бул изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгүндө Ислам ойломунун оригиналдуулугу четке кагылган. Бул четке кагууларды Ахмет Давутоглу (1996:1) жалпысынан төмөндөгүдөй кылып анализдейт:

1. Ориенталисттер Куранды Ибрани (еврей) жана араб салтынын уландысы катары, ал эми колдонулган түшүнүктөрдү, талкууга алынган темаларды мааниси жагынан араб салтынын жаңы формасы катары кабыл алышкан.

2. Ориенталисттер Ислам дининин экинчи маанилүү булактарынын бири болуп саналган Хадисти өз ичинде ар кандай карама-каршылыктуу ой-пикирлерге ээ деп эсептешип, анын тууралыгын жана маанилүүлүгүн четке кагышкан.

3. Ориенталисттер Ислам ойломун антикалык философияны Батыш дүйнөсүнө өткөрүп берүүчү гана функцияга ээ болгон антикалык философиянын копиясы катары эсептешкен.

4. Ориенталисттердин ою боюнча, Ислам дүйнөсүндө пайда болгон калам, суфизм жана философия сыяктуу ойломдор адам баласынын ойлом тарыхына эч кандай салым кошо алган эмес. Калам Христиан теологиясынан, философия Грек философиясынан, суфизм болсо, Индия мистицизмнен таасирленгендиги үчүн өзүнчө оригиналдуулукка ээ эмес деген көз карашта болушкан.

Мына ошондон улам, ориенталисттер ойлом тарыхында оригиналдуулукка ээ болгон Ислам ойломунан, философиядан же жаңы Исламий парадигмадан сөз кылуу мүмкүн эмес деп эсептешкен. Мындай көз караштар ориенталисттер арасында калыптанып калгандыктан, көпчүлүк учурда Ислам ойломунун баалуулугу жана оригиналдуулугу көз жаздымда калып келген. Мындай көз караштар жалгыз гана Батышта эмес, көптөгөн Советтик чыгыш таануучулар тарабынан да колдоого алынган. Совет доорунда Ислам философиясы жөнүндөгү маалыматтар жана көз караштар Советтик идеологиянын негизинде материалисттик жана рационалисттик багытта бир тараптуу жана субъективдүү анализделген. 20-кылымдын 60-70-жылдарынан кийин гана коммунисттик идеологиянын баскысына карабастан, белгилүү бир деңгээлде объективдүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Булардын арасында С. Н. Григорян, А. В. Сагадеев, М. Т. Степанянц, Е. А. Фролова жана башка ушул сыяктуу чыгыш таануучуларды атап кетүүгө болот (Насыров, 2010).

Батышта калыптанып калган ориенталисттик көз караштарды, деги эле ориентализмди сынга алып, Ориентализмди илимий бир изилдөө же тармак катары кароого караганда, Батыштык жана Атлантикалык күчтөрдүн Чыгыш үстүндөгү күч сыноосу катары көргөн Эдуард Саид *Ориентализм* аттуу чыгармасында маселени кабыргасынан коёт: «Батыш менен Чыгыштын мамилеси баарынан мурун күч жана үстөмдүк мамилеси болуп саналат. Чыгыш 19-кылымда Батыштыктар тарабынан «чыгыштык» катары түшүнүлгөндүгү үчүн «чыгышташтырылган» эмес, ошол эле учурда «чыгышташтырылгандыгы» үчүн ушундай кабыл алынган. Батыш Чыгышка байкатпай өзүнүн үстөмдүк позициясын коргоо максатында ориентализмди жана ориенталисттик стратегияны иштеп чыккан...» (1982:20, 23).

Чындыгында эле Ислам цивилизациясынын жана ойломунун оригиналдуулугу жөнүндө сөз кылуу мүмкүнбү? Же ориенталисттер баса белгилеп кеткендей жаңы парадигма жаратылган эмеспи? А балким Давутоглу айтып кеткендей Ислам ойломунун жалпы бүтүндүгүн анализдөө менен бирге кайрадан интерпретациялоо керек?

Ислам ойломунун калыптанышы

Ислам ойломунун философия тарыхындагы ордун маани-маңызын аңдап түшүнүү, азыркы учурдагы Ислам дүйнөсүндөгү проблемалардын чечмелениши, кандайдыр бир жаңы парадигмалардын кайрадан иштелип чыгышы үчүн Ислам ойломун жаңыдан интерпретациялоо керектүү кубулуш катары көрүлүүдө. Жаңыдан интерпретация-

лоодогу негизги максат, Ислам цивилизациясын башка цивилизациялардан айырмалап турган негизги өзгөчөлүктөрүнө басым жасоо.

Баарыбызга маалым болгондой эле, Ислам дининин келип чыгышы менен бирге, жаңы принциптер, акыйдалар орноп баштаган. Бул принциптердин жашоодо колдонулуп башташы, жаңы жашоо тарзынын пайда болуусу дүйнөгө болгон жаңы көз караштардын жана ойломдордун келип чыгуусуна өз таасирин тийгизген. Бул өзгөрүүгө албетте, эки нерсе; 610-32-жылдары аралыгында Мухаммад пайгамбар аркылуу берилген Куран жана пайгамбардын Суннасы чоң таасир тийгизген. Мухаммад пайгамбар доорунда дин, укук, этика, коом, саясат жана башка ушул сыяктуу темаларга байланыштуу маселелер Курандын же Мухаммад пайгамбардын түшүндүрмөлөрүнүн негизинде жөнгө салынган. Бирок пайгамбардын бул дүйнөдөн өтүшү менен Куранды жана Суннаны туура түшүнүү, Ислам дининин негиздерин коомго туура түшүндүрүү жана динге байланышкан ар кандай маселелерди туура чечмелөө максатында жаңы илимий чөйрөлөр пайда болгон. Дин аалымдары Куранды туура окуп үйрөнүү, чечмелөө, түшүндүрүү, интерпретациялоо, диндин негиздерин үйрөнүү менен алек болушкан. Натыйжада динге байланыштуу *кыраат, тафсир, фикх, хадис* илимдери келип чыккан. Бул илимдерди туура колдонуп коомго туура жеткирүү максатында тил илимдери өнүктүрүлгөн. Мына ушундан улам тилге байланыштуу фонетика, грамматика, лексика, риторика жана башка ушул сыяктуу илим тармактарын өнүктүрүү муктаждыгы келип чыккан. Тил илимин өнүктүрүү ошол доор үчүн приоритеттик көрүнүш болуп саналган болсо, кийинчерээк Ислам дининин башка аймактарга жайылуусу менен бирге тарых, география сыяктуу илимдерге да көп маани берилген. Натыйжада алгачкы этапта диний (исламий) илимдер жана тил илимдери өнүккөн. Кийинчерээк, башка маданияттар жана цивилизациялар менен болгон байланыштын, карым катыштын негизинде Ислам дүйнөсү ошол учурда «чет илими» же «акыл илими» деген аталыш менен белгилүү болгон философия жана табигый так илимдер менен таанышып баштаган. Акыл илимдерине болгон кызыгуу бир жагынан ошол учурлардагы абалдарга жараша муктаждыктан улам келип чыккан болсо, экинчи жагынан Исламга байланыштуу ар кандай маселелерге жооп табуу маанилүү орунду ээлеген.

Бекир Топалоглу Ислам ойломунун калыптанышына себеп болгон алгачкы ойлом кыймылынын келип чыгышын Куранда адам баласына берилген ойлоо эркиндиги, Мухаммед пайгамбар дүйнөдөн өткөндөн кийинки Ислам дүйнөсүндөгү саясий, диний окуялар, Ислам дининин башка аймактарга жайылышы жана бул аймактардагы цивилизациянын Ислам дүйнөсүнө тийгизген таасири менен байланыштырат (Топалоглу, 2014:26).

Жогоруда Топалоглу айтып кеткен себептерди жалпы жонунан Ислам ойломунун калыптаны-

шындагы ички жана сырткы фактор катары экиге бөлүп кароого болот. Куранда адам баласына берилген маанини, ой жүгүртүү эркиндигин, эркти жана Ислам дүйнөсүндөгү коомдук, социалдык жана саясий абалдарды негизинен ойлом кыймылынын жаралышындагы ички фактор катары мүнөздөөгө болот. Чындыгында эле Куранда окууга, изилдөөгө, адамдын эркин ойлонушуна, адамдын акыл-эси жана ойлонуусу аркылуу чыныгы акыйкатка жетүүсүнө басым жасалган көптөгөн аяттарды көрүүгө болот. Ал турсун Мухаммад пайгамбарга берилген эң алгачкы сура «Оку» менен башталган (Куран, 96:1-19). Мындай көрүнүштү Хадистерден да кездештирүү мүмкүн. Алгачкы ойлом кыймылынын келип чыгуусуна башка бир себеп катары Мухаммад пайгамбар дүйнөдөн өткөндөн кийин анын ордуна келе турган халифанын ким болушу керектиги тууралуу талкууларды, үчүнчү халифа Аз. Осмондун (өл. 656) өлтүрүлүшүн, Жамал Окуясын, Сиффин согушун, Мусулмандардын арасындагы ич ара согушту көрсөтүүгө болот. Себеби, бул окуялардан кийин Исламда акыйдага байланышкан жана чоң күнөө катары каралган адам өлтүрүү маселеси, Мусулмандардын бири-бирин өлтүрүүлөрү, ишенимдин эмне экендиги, маани-маңызы, эрктин, эркиндиктин, тагдырдын ролу сыяктуу маселелер келип чыккан. Ал эми Ислам дининин башка аймактарга жайылышы менен Мусулмандардын башка цивилизациянын өкүлдөрү менен карым-катышта болууларын, алардан таасирленүүлөрүн тышкы фактор катары көрсөтүүгө болот. Тыштан келген таасирлер табигый түрдө Ислам дүйнөсүндө жаңы көз караштардын жаралышына шарт түзгөн. Мына ушул сыяктуу факторлордун өзү эле кандайдыр бир деңгээлде жаңы ойломдун келип чыгуусуна түрткү болгонун жана Ислам ойломунун оригиналдуулугун көрсөтүп турат.

Ислам дининин келип чыгуусу менен пайда болгон диний, тил жана акыл илимдери табигый түрдө ошол учурдагы адам баласынын дүйнө таанымына, кабылдамасына, жашоо образдарынын бир абалдан экинчи абалга алмашып жаңы коомдук парадигманын жана цивилизациянын жаралышына таасир тийгизген. Давутоглу Ислам цивилизациясын башка цивилизациялардан айырмалап турган жаңы парадигма жарата алганын белгилеп, үч негизги темага көңүлдү бурат. Биринчиси, Ислам цивилизациясын башка цивилизациянын прототибинен айырмалап турган «мен» кабылдамасынын (кабыл алуусунун), түшүнүгүнүн пайда болуусу; экинчиси, бул цивилизациянын билимин жана таанымын түптөгөн илимий прототиптин пайда болуусу; үчүнчүсү, Ислам цивилизациясынын ичинде пайда болуп өнүккөн билим топтомдорунун системалаштырылуусу (1996:2).

Давутоглунун ою боюнча, Ислам динин кабыл алган бир индивид Исламий ишенимдин негизинде башка цивилизациянын өкүлүнөн айырмаланып турган «мен» кабылдамасына ээ болгон жана өзүн-өзү таанууну көздөгөн. Бул «мен» кабылдамасы

табигый түрдө гректердеги, индустардагы, христиандардагы «мен» түшүнүгүнөн айырмаланып турат. Кул, кожоюн, араб же башка экендигине карабастан жаңы «мен» түшүнүгүнүн негизинде меккелик адамдын Исламга чейинки «менге» болгон мамилеси өзгөргөн (Davutoğlu, 1996:3). Кудай-адам-табият түшүнүктөрүнүн бири-бири менен болгон байланыштарын, алгачкы болум, болум, адамдын болуму сыяктуу онтологиялык маселелердин жаңы көз караш менен каралышы жана талкууга алынышы буга мисал катары берүүгө болот.

«Мен» кабылдамасы, жаңы илимий прототиптердин же моделдердин пайда болуусуна шарт түзгөн. Грек софисттеринен, Рим укукчуларынан, Индия брахмандарынан, орто кылым кечилдеринен айырмаланып турган жаңы типтеги илимпоздор, аалымдар жана философтор чыгышкан. (Davutoğlu, 1996:4). Натыйжада бир тарапта калам, хадис, фикх сыяктуу диний илимдер өнүккөн болсо, экинчи тарапта философия, тоелогия, мистицизм, астрономия, космология сыяктуу илимдер жаңыча көз караштар менен каралып өнүктүрүлгөн.

Онтологиялык маселелер жана Куран

Ислам цивилизациясын жана ойломун башка цивилизациядан, ойломдон айырмалап бөлүп көрсөтүп турган негизги фактор катары, чындыгында эле жаңы «болумдун», «мендин» пайда болуусун көрсөтүүгө болот. Тактап айтканда, Ислам дининин келип чыгуусу, жайылуусу менен коомдук, маданий, саясий, илимий деги эле бүтүн тармакта жаңы парадигмалар жаралып, буга чейинки онтологиялык проблемалар таптакыр башка көз карашта каралып баштаган. Эң башкы парадигма Исламга чейинки бир индивиддин Ислам динин кабыл алгандан кийинки аң-сезимдик абалы. Адам баласынын жашоосунда байыртадан бери суралып келе жаткан жана ар кандайча интерпретацияланган: Эмнени биле алам? Кантип биле алам? Эмне кылышым керек? Эмнеге үмүттөнө алам? - сыяктуу эпистемологиялык, онтологиялык, этикалык ж.б. суроолорго берилген жооптордун түп тамырынан өзгөргөнүн көрүүгө болот. Аң-сезимдин бир абалдан экинчи абалга өтүүсү, менталитеттин жана дүйнө көрүмдүн өзгөрүшү, индивиддин руханий өзгөрүүсүнүн анын физикалык абалына болгон таасири; мына ушулардын баары алгач индивиддин «менин» сурамжылоосуна түрткөн болсо, ошол эле учурда «адам-табият-Кудай» түшүнүктөрүнүн бири-бири менен болгон мамилеси жагынан негизги онтологиялык проблемалардын жаңы принциптердин негизинде кайрадан каралышы керектиги маселеси келип чыккан. Бул өзгөрүүлөрдүн, парадигманын негизинде Исламдинин өзөгүн түзгөн Куран турат.

Куран Мухаммад пайгамбарга аян катары берилген, 114 сурадан турган Мусулмандардын ыйык китеби. Куранда Кудайга болго ишеним, *таухид* (жалгыз, бир), Кудайдын кудурети, жаратуучулук, адам, аалам, дүйнөнүн түбөлүксүздүгү, пайгамбарлык жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөр орун алган. Булардын арасынан *таухид*

түшүнүгү (Таухид рубубия - Кудай Раббилик сыпаттарда жалгыз; Таухид асмаи хусна ва сыфат - көркөм ысымдарында жана сыпаттарында жалгыз; Таухид улухия - улуулуగుнда жалгыз жана бир деп билүү.) онтологиялык маселе; Курандын, диний акыйдалардын, принциптердин негизинде бул динди кабыл алган индивиддин Кудайдын бар, жаратуучу, жалгыз, бир экендигине ишенүүсү жана кабыл алуусу адам менен Кудай арасындагы иерархияны түзүп турат. Адам-Кудай ортосундагы мамиле, башка диндерде орун алган жаратуучу менен жаратылгандардын ортосундагы мамиледен, же модерн доордо өкүм сүргөн антропоцентристик көз караштардан айырмаланып турат.

Кээ бир ориенталисттер Курандын онтологиялык мааниде кандайдыр бир жаңы көз караш алып келе албагандыгын, Ислам дининде орун алган Кудай түшүнүгүнүн Исламга чейинки арабтардагы «жогорку Кудай» түшүнүгү менен бирдей мааниге ээ экендигин; мындайча айтканда, Ислам келгенге чейинки арабдар менен бирдей Кудай түшүнүгүн колдонгондугун айтып чыгышкан. Бул ой-пикирге каршы Давутоглу Куранга таянган онтологиялык иерархиянын башка диндерден жана философиялык агымдардан айырмалап турган негизги айырмачылык катары көрөт. Анын ою боюнча, Исламдагы онтологиялык иерархия адам-табият-Кудай арасындагы байланышты түшүндүрүүдө оригиналдуулукка ээ жана алтернативдүү дүйнө көрүмдү, дүйнөнү кабыл алууну сунуштайт (Davutoğlu, 1996:7). Илхан Кутлуер да, Ислам цивилизациясынын жаралышында жана интеллектуалдык салттын пайда болуусунда, өнүгүүсүндө Курандын ролун баса белгилеп көрсөтөт (Kutluer, 2003:19).

Адам-табият-Кудай түшүнүктөрүнө кайрыла турган болсок, Ислам динин кабыл алган индивиддин аң-сезиминде дин менен байланыштуу болгон ишеним жаралат. Мындайча айтканда Кудайга болгон ишеним, Куранга болгон ишеним, Кудайдын элчисине болгон ишеним ж.б. Ал эми бул ишеним түшүнүгү ошол эле учурда *'илм* (тааным, эпистемология), *ал-амал ас-салих* (туура амал, этика, аксиология) менен тыгыз байланышта жана кандайдыр бир системага ээ. Мындайча айтканда Куранда бир бүтүндүктү түзүп турган ишеним, тааным жана баалуулук түшүнүктөрү Ислам ойломунун парадигмасынын негизин түзөт. Адам ишеним аркылуу жаратуучунун же Кудайдын болумун аңдап биле алат. Анда иерархиялык негизде жалпысынан жаратуучу жана жаратылуучулар деп экиге бөлүп кароого болот. Бирок табият менен адам ортосундагы мамилени алып карай турган болсок, экөө тең жаратылган катары бирдей абалда болгонуна карабастан, адам аңдап-билүү, сүйлөө жөндөмүнө жана эркек ээ болгондуктан, Кудайдын халифасы катары иерархияда табияттан жогору турат. Адам-табият-Кудай ортосундагы мамилелер, байланыштар жана бул онтологиялык иерархия Ислам ойломунун калыптанышында маанилүү орунду ээлеген.

Ислам ойломунун системалаштырылышы жана агымдар

Ислам дини менен бирге келген жаңы аң-сезим, «мен», болум түшүнүктөрү жана жогоруда айтылып кеткен онтологиялык иерархия Ислам ойломунда жаңы агымдардын, мектептердин жана ар кандай көз караштардын келип чыгуусуна шарт түзгөн. Булардын арасында Ислам ойломунун пайда болуусунда, калыптанышында жана анын системалаштырылышында өтө чоң мааниге ээ болгон калам, суфизм жана философия сыяктуу үч агымдан сөз кылууга болот. Бул агымдардын келип чыгуусуна себеп болгон бир канча факторду атап кетүүгө болот. Эң негизгилеринин бири катарында, аалымдар тарабынан кызуу талкууга алынып, ар кандай ой-жорумдардын жана көз караштардын келип чыгуусуна түрткү болгон Куранда орун алган эрк, күч, тагдыр, күнөө, өмүр, өлүм, рух-дене байланышы, акыл, бейиш, тозок жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөрдү көрсөтүүгө болот. Мындан башка, тарыхта илим-билимдин, философиянын, ар кандай диний ишенимдердин, маданий баалуулуктардын борбору болуп саналган Египет, Палестина, Сирия, Иран, Ирак, Орто Азия сыяктуу аймактарга Ислам дининин жайылуусу менен бирге бул жерлердеги манадий-илимий баалуулуктар менен карама-каршы келүүсүн көрсөтүүгө болот. Бир жагынан алып караганда чындыгында эле арабдарга же жаңы эле Ислам динин кабыл алган Мусулмандарга караганда бай маданий жана диний баалуулуктарга ээ болгон жогоруда аты аталган цивилизациянын өкүлдөрү алда канча илим билимдүү жана таасир этүүчү күчкө ээ эле. Мына ушундан улам да антикалык маданият борборлорунда орун алган Александрия¹, Нестория², Харран³, Урфа⁴, Жундишапур⁵, Нусайбин⁶ сыяктуу мектептер Ислам дүйнөсүндө илимий жана

философиялык агымдардын калыптанышында же ар кандай агымдардын келип чыгышында өтө чоң ролду ойногон жана таасирдүү болгон. Мусулмандар бул мектептер менен таанышып гана жөн калбай, алардагы илимий жана маданий баалуулуктарды окуп үйрөнүп, өздөрүнө сиңиргенге, түшүнгөнгө, синтездегенге аракеттенишкен. Бул мектептер негизинен антикалык илим-билимдин, философиянын жана диний көз караштардын борборлору болуп саналгандыктан, бул мектептерден таасирленип өтө учка өтүп кеткен диний жана илимий-философиялык агымдардын да келип чыкканын айтууга болот. Булардын арасында *Гулат-ы Шиа* же философиядагы *Дехриййуун* агымдарын атап кетүүгө болот. Шиа мазхабынын колу болуп саналган Гулат-ы Шиа агымы Аз. Алини жана анын тукумдарын Илахи жана пайгамбардык өзгөчөлүктөргө ээ деген көз карашты жакташкан. Христиан дининде Иса пайгамбарга жүктөлгөн сапаттар менен окшоштугу жагынан бул агымдын Христианчылыктан таасирлениши мүмкүн экендигин айтууга болот. Ал эми Дехриййуун агымынын өкүлдөрү болсо, Грек философторундагы материалисттик көз караштардан таасирленип, Куранда сөз кылынган Кудай түшүнүгүнөн алыстап, пассивдүү Кудай түшүнүгүн айтып чыгышкан. Мындай өтө учка калган агымдар жөнүндө көптөгөн мисалдарды келтирүүгө болот. Бирок бул жердеги негизги максат, Ислам ойломунун системалаштырылышында жана өнүгүшүндө негизги ролду ойногон агымдар жөнүндө кеп кылуу. Ал эми мындай агымдардын арасында жогоруда айтып кеткендей эле калам, суфизм жана философияны атап кетүүгө болот.

Арабча да «сөз» маанисиндеги Калам илими жөнүндө төмөндөгүдөй аныктама берилип келет: «Аяндын негизинде пайда болгон диний ишенимдердин тууралыгын акыл жана логика аркылуу тастыктоону, бул темадагы ар кандай шектенүүлөрдү жокко чыгарууну, Исламга аралашып кеткен *бидаттар* менен күрөшүүнү, Ислам динине карата айтылган сын-пикирлерге каршы жооп берүүнү максаттаган илим тармагы Калам болуп саналат»⁷ (Topaloğlu, 2014; Кауа, 1996:10). Калам илиминин келип чыгышын бир тараптан ошол учурдагы күчтүү болгон гео-маданий таасирлерге, материалисттик, пантеисттик, манихеисттик, христианчылык сыяктуу ар кандай көз караштарга каршы Курандагы Кудай түшүнүгүн, Исламий принциптерди жактоо менен байланыштырууга болот. Экинчи тараптан Ислам дининин алгачкы жылдарында чоң тартышууларга, талкууларга себеп болгон «эрк эркиндиги», «тагдыр», «күнөө», «ишеним», «момун», «капыр», «фасик» жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөр белгилүү бир деңгээлде ачык түшүндүрүлүүгө жана системалаштырылууга муктаж эле. Кутлуер (2003:23) акылга таянган методдун негизинде

¹ Александрия шаары Грек, Еврей, Вавилон жана Египет сыяктуу байыркы маданияттарды өз ичине камтыган илим, билим, маданият борбору болуп саналган.

² Нестория, философиялык борборлордун бири болуп саналган. Грек, Иран жана Христиан маданиятынын арасында көпүрө ролунда болгон. Ошондой эле Грек тилиндеги чыгармалардын Сирия тилине которулушунда маанилүү ролду ойногон борборлордон болгон.

³ Харран шаары Месопотамия доорунда соода борбору болуп эсептелген. Ошондой эле Ассирия менен Вавилондуктардын политеисттик ишениминин борбору катары таанылган. Ошол учурда Харранда астрономия илими абдан өнүккөн. Кийинчерээк да көрүнүктүү илим жана философия борбору катарында эсептелген.

⁴ Урфа тарыхы эски доорлорго таянган, көптөгөн маданияттардын бешиги болуп саналган илим-билим борборлорунун бири болгон.

⁵ Жундишапур шаары медицина жана философия илимдеринин борбору болуп саналган. Грек, Христиан, Заратустра жана Индия салттарынын Ислам дүйнөсүнө киришинде чоң роль ойногон.

⁶ Нусайбин байыркы шаарлардын бири жана көптөгөн мамлекеттин жана маданияттын бешиги болуп эсептелген. Христианчылыктын жайылышы менен бирге бул шаар несториандардын борбору болгон. Кийинчерээк диний окуулардын борборуна айланган.

⁷ Калам илиминин аныктамасы, маани маңызы жөнүндө кеңири маалымат алуу үчүн Бекир Топалоглунун түрк тилинде жарыяланган «Калам илимине киришүү» аттуу чыгармасын карасаңыздар болот (Topaloğlu, 2014).

белгилүү бир даражада ишенимдин принциптерин түшүндүрүүнү калам илиминин максаты катары баалап, Курандын текстерине таянган негизги принциптерди четке каккандарга же туура эмес болгон акыйда формулировкаларына каршы апологиялык чыгармалардын жаратылдыгына токтолот.

Ислам ойломунда маанилүү орунга ээ болгон Калам илими тарыхта ар кандай аталыштарга ээ. Улуу жана маанилүү билим катары «ал-Фикх ул-Акбар», Ислам ишенимдери жөнүндө изилдегендиги үчүн «Усул-ид-Дин», Кудайдын жалгыз экендигине жана сыпаттарына басым жасагандыгы үчүн «Илму-т-Таухид ва-Сыфат», спекулятивдик илим болгондугу үчүн «Илм-у-Назар ва Истидлал» деп аталган. Бирок жалпы мааниде «Илму-л-Калам» деп аталат (Toraloğlu, 2014:4850; Кауа, 1996:10). Курандагы болум аң-сезими, диний ишеним, Кудайдын бир, жалгыз экендиги, Кудайдын сапаттары сыяктуу диндеги онтологиялык, эпистемологиялык, маселелер Каламда жаңы методологиялык негизде түшүндүрүлгөн аракеттенген. Мындайча айтканда, Ислам динине байланыштуу болгон маселелер, Ислам ишеними акыл (рацио) аркылуу түшүндүрүлгөн аракет жасалган.

Кая (1996:14) каламда таанымдын, билимдин булагы катары да үч нерсеге; туюмдарга, акылга жана туура кабарга (аянга) маани берилгендигине басым жасайт. Мына ушундан улам да каламды Френк белгилеп кеткендей динди коргоочу бир полемика санаты катары эмес, теологиялык чындыктын түшүндүрүлүшү катары кароого болот. Маселелерге карата ар кандай көз караштардын келип чыгуусунан улам калами агымдар пайда болгон. Булардын арасында Мутазила, Ашария сыяктуу агымдарды атап кетүүгө болот.

Васыл Ибн Ата (өл. 748) тарабынан курулган Мутазила агымы Батыш ориенталисттери тарабынан «Исламдын рационалист философтору» деп да аталып келет (Кауа, 1996:11). Мындайча аталышы бекеринен эмес болсо керек. Ошол учурларда диний маселелерди чечмелөө жана интерпретациялоодо акылга маани берилишин кээ бир халифалар да жактап аларга колдоо көрсөтүшкөн. Мына ушундан улам Мутазила агымы Ислам ойломунун гана калыптанышында эмес, ошол учурдагы коомдук саясий абалга да чоң таасир тийгизген. Давутоглу Мутазила агымын алгачкылардан болуп Грек философиясы менен таанышкан агым катары эсептеп, гректерден негизги эки нерсени; рационализм менен метафизикалык атомизмди алганын белгилейт жана Мутазиланы *Ахли Сунна* менен *Муаттыла* ортосундагы бир жерде экендигине, ошону менен бирге кийинки учурларда Мутазиланын Ахли Суннага жакындагандыгына басым жасайт (Davutoğlu, 1996:14). Мутазиланын гректерден таасирленүүсү жана алуусу жөн гана копия болгон эмес. Эң маанилүүсү Мутазила агымы тааным, билимдин булагы катары акылды көргөн жана акыл аркылуу Ислам дининдеги Кудайдын жалгыздыгын,

бирдигин, Кудайга тиешелүү диндеги принциптерди түшүндүргөн аракеттенген.

10-кылымдын баштарында Абул-Хасан ал-Ашари (өл. 936) тарабынан курулган Ашарий агымы кандай гана маселе болбосун аша чаап кетүүчүлүктөн качып, өзүнө орто жолду принцип катары көргөндүгү үчүн Ахли Суннанын расмий көз карашы катары кабыл алынган (Кауа, 1996:30). Ал-Ашари каламды ишенимдин акылга таянган метод аркылуу системалаштырылышы катары интерпретациялаган, ал эми аны бидат катары эсептегендерге да каршы чыккан (Davutoğlu, 1996:15). Ал эми метафизикалык атомизм маселесин грек философторуна айырмаланып, атомдордун болумунун убакыттан көз каранды экендигин, атомдордун жаратуучу тарабынан жаратылып жок кылына тургандыгын бир система ичинде ачык даана көрсөткөн аракеттенген.

Албетте бул агымдардан башка да ар кандай көз карашты жактаган агымдар келип чыккан. Бирок ошого карабастан, Кудайдын адилеттүүлүгү жана таухид түшүнүктөрү сыяктуу онтологиялык жана этикалык маселелер негизги талаш маселесине айланган жана калам ойломунун системалашуусунда маанилүү орунга ээ болгон. Муну менен бирге Калам илиминин негизги өзгөчөлүгү болуп, акылга маани берилсе да динди, башкача айтканда аяңды нерсенин башталыш жери же кыймылдын башаты катары көргөндүгү жана алгачкылардан болуп, Ислам ойломунун системалаштырылышына кошкон салымы эсептелет. Ошондой эле агымдардын ортосундагы ар кандай көз караштагы тартышмалар, ойломдогу динамикалуулукту көрсөтүү менен бирге Курандагы болум түшүнүгүнүн калыптанышына, өнүгүүсүнө түрткү болгон.

Суфизм алгачкы убактарда зухд (аскетизм) ахлакы катары кабыл алына да, кийинчерээк өзүнчө доктрина катары Ислам ойломунда маанилүү орунга ээ. 8-кылымда Ислам дүйнөсүндө өзүнчө бир агым катары пайда болгон суфизмдин келип чыгуусуна себеп катары бир канча факторду көрсөтүү мүмкүн. Кая (1996:40-43) Мусулмандардын арасындагы адам өлтүрүү маселесин, Омейяддардын жана Аббасиддердин сарайларындагы шан-шөөкөттүү жашоону, ысырапкорчулукту, руханий жана моралдык баалуулуктардын төмөндөшүн суфизмдин келип чыгуусуна себеп катары көрсөтөт. Ал эми Еремеев (1990) болсо, алгачкы захид суфилердин Мухаммед пайгамдардын доорунда пайда болгонун белгилейт. Муну менен бирге суфилердин христиан монахтардын жашоо образдарынан жана этикасынан таасирлениши мүмкүн экендиги жөнүндөгү божомолу тартышууну туудурат. Кандай болгондо да, Суфизм жөнүндө негизинен ар доордо ар кандай аныктамалар берилип келсе да, жалпысынан руханий жактан арынуу аркылуу «жогорку моралдуулукка», акыл жана туюмдардын ордуна мистикалык интуиция аркылуу чындыкка жана чыныгы билимге жетүүнү көздөгөн багыт катары жалпыга маалым.

Суфизмде да Кудай-табият-адам түшүнүкөрү негизги онтологиялык маселе катары тартышмалардын боборунда орун алган. Бирок Кудайдын болумун далилдер аркылуу тастыктаганга аракеттенген калам илиминин өкүлдөрүнөн айырмаланып, суфизмде Кудайдын болумунааны сүйүү (Ма'шук'а вуслат) аркылуу жетүү маанилүү (Kutluer, 2003:24). Кудай менен адамдын ортосундагы мистикалык жакындоо суфилер тарабынан, ал турсун кээ бир философтор тарабынан талкууга алынап чечмеленген. Мисалы Ибн Бажжа Кудайга жакын болуу үчүн эмненин шарт экендиги темасында «Бизди Кудайды жана аны эстетүүдөн алыстаткан нерселерден алыс болушубуз керек» - сыяктуу өзүнүн көз караштарын айткан болсо, суфизмдин белгилүү өкүлдөрүнөн Имам Кушейри (өл. 1072) да адамдын Кудай менен болгон мамилесиндагы деталдуу түрдө баяндаганга аракеттенген (Davutoğlu, 1996:20).

Суфизмде такыбалык, таваккул, рыза (ыраазычылык), дүнүйөгө маани бербөөчүлүк, написание тарбиясы сыяктуу түшүнүктөр өтө маанилүү орунга ээ. Ошондой эле «бул дүйнө/жалган дүйнө», «тиги дүйнө/акырет», «Кудай» сыяктуу космологиялык түшүнүктөрдүн орун алышын, адамдын руханий жактан өзүн өзү тарбиялоосу, тазалоосу аркылуу Кудайга жакындоосун суфизмди башка агымдардан бөлүп көрсөтүп турган өзгөчөлүк катары кароого мүмкүн.

Ислам ойломунун системалаштырылышында маанилүү агымдардын бири катарында философияны эсептөөгө болот. Омейяддар доорунун (661-750) акыркы жылдарында Грек илиминин жана философиянын араб тилине которулуп баштаганы маалым. Өзгөчө Омейяддар халифасы жана амири Халид бин Язиддин (өл. 704) химия жана астрологияга болгон кызыгуусун, анын илимдерди арабчага которуулары үчүн тил билген аалымдарды колдоого алуусун, ошол учурда табигый жана философиялык илимдердин которулушуна себеп болгон алгачкы кадамдар арасында кароого болот. Ибн Надим тарабынан берилген маалыматтарга караганда, Халид бин Язид арабча билген грек философторун Египеттен алдырдып, грек жана кыпти тилдериндеги астрономия, химия, медицина сыяктуу табигый так илимдерге байланыштуу чыгармаларды араб тилине которгон (TDV, 40:501). Алгачкы жылдарда көпчүлүк учурда практикалык муктаждыктардан улам табигый так илимдерге байланыштуу чыгармалар которулган болсо, кийинчерээк Аббасиддер доорунда (750-1258) которуу иш-чараларына көбүрөөк маани берилип, системалаштырылып баштаган. Аббасид халифаларынан Абу Жафар ал-Мансур (өл. 775), Махди Биллах (өл. 785), Харун ар-Рашид (өл. 809) доорунда табигый так илимдер менен бирге философиялык чыгармалар да араб тилине которулуп баштаган. 762-жылы Абу Жафар ал-Мансур тарабынан курулган Багдат шаары Аббасиддердин борбор шаары кабыл алынган жана 9-10-кылымдарда Ислам дүйнөсүнүн илимий, маданий жана цивилизация борборуна айланган. Ал эми ал-Мамун

доорунда 832-жылы Багдатта «Байт-ул-Хикма» атындагы илимий изилдөө борборунун жана которуу мектебинин ачылышы, Багдаттын экономикалык, саясий жана маданий жактан тез аранын ичинде дүркүрөп өсүшү илимпоздорду жана философторду өзүнө тарткан. Четтен келген илимпоздор жана философтор илимий жана философиялык чыгармаларды грек, санскрит, нубий (набатие), пехлевий тилдеринен араб тилдерине которушуп, Ислам дүйнөсүнө жайылышына чоң салым кошушкан. Булардын арасында Абдуллах ибн Мукаффа, Журжис ибн Жабраил ибн Бухтишу, Настури Патриги I. Тимотей, Юханна ибн Масавейх, Юханна ибн Бытрик, Хажжаж ибн Матар, Куста ибн Лука, Хунайн ибн Исхак, Исхак ибн Хунайн, Мухаммад ибн Жахм ибн ал-Бармаки, Мунакких ал-Хинди жана башка ушул сыяктуу көптөгөн илимпоз котормочуларды атап кетүүгө болот. Алар Платон, Аристотель, Плотин, Темистий, Иоанн Филопон, Аммоний, Гален, Плутарх, Порфирий, Гиппократ сыяктуу илимпоз, философ, комментаторлордун чыгармаларын которушуп, Ислам дүйнөсүнө таанытышкан (Karlığa, 2004:223). Натыйжада грек философиясынан таасирленген, бирок ошого карабастан антикалык жана эллинисттик мурасты өзүнүн изилдөөлөрүнө негиз кылып алуу менен бирге онтологиялык, эпистемологиялык, этикалык, теологиялык маселелерди өзүнө тийиштүү методдорго таянып анализдей алгандыгы үчүн өз ичинде жаңы парадигманы жарата алган Ислам философиясы келип чыккан.

Якуб Ибн Исхак ал-Кинди (өл. 866?) берилген маалыматтарга караганда Ислам философиясынын куруучусу жана өкүлү болуп саналат (Fahri, 1992:67-87). Ислам ойломунда Киндинин чыгармалары жана көз караштары каламдан философияга өтүүдөгү негизги көпүрө катары эсептелет. Кинди грек философиясын Ислам дүйнөсүндө жаңыдан чечмелеп түшүндүрүү менен бирге, Ислам философиясынын терминологиясын жараткан, араб тилинде философчулук кылуунун мүмкүн экендигин тастыктаганга аракеттенген философ катары да таанымал. Ал бир жагынан гректерден алган кээ бир терминдерди араб тилине киргизген болсо, экинчи жактан да жаңы терминдерди жараткан же Курандагы терминдерди туура оңтойлотуп колдонгонго аракеттенген. Мисалы, Куранда кездешкен «Хакк» терминин Аристотелдин Метафизикасында орун алган «Алгачкы кыймылдатуучу/ кыймылдаткыч күч» терминин ордуна колдонгон.

Кинди менен башталып, ал-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд жана башка ушулар сыяктуу көрүнүктүү философтор тарабынан улантылган Ислам философиясы жалпысынан грек философиясынан; өзгөчө Платон, Аристотель жана неоплатонизмден методологиялык жактан таасирленгенине карабастан метафизикалык кабылдоодо, метафизикалык, онтологиялык маселелерге көңүл бурууда бул салттардан айырмаланып турат. Буга мисал катары Фарабинин *Мадинат-ул-Фазыла жана Саясат-ул-Маданийя*

аттуу чыгармаларын көрсөтүүгө болот. Философ чыгармаларында алгач онтологиялык маселелерге орун берген. Фараби болум маселесинде неоплатонизмден таасирленгенине карабастан, болумдун маани-маңызын талкуулоодо жана анын иерархиялык түзүлүшүн баяндоодо андан толугу менен айырмаланып турат. Тактап айтканда, анын ою бонча алгачкы себеп иерархиядан турат. Болум иерархиясы аркылуу ааламды жана социалдык системаны, анан тааным, баалуулук, коомдук абалды түшүндүргөнгө аракеттенген. Ал эми Ибн Синанын метафизикасынын негизин түзгөн *Важиб-ул-Вужуд* түшүнүгү Ислам философиясын грек философиясынан өзгөчөлөп турган жаңы көз караш болуп саналат. Мына ушул сыяктуу мисалдардын өзү эле бизге Ислам философиясынын оригиналдуулугун көрсөтүп турат.

Жыйынтык

Ислам ойломунун пайда болуу, өнүгүү этаптарына кайрыла турган болсок, чындыгында эле орто кылымда; өзгөчө 9-13 кылымдарда өтө чоң ийгиликтердин, жаңы көз караштардын, парадигмалардын жаралгандыгын көрүүгө болот. Бирок тилекке каршы андан кийинки доорлордо бул парадигма жана оригиналдуулук андан ары да улантыла алган эмес. Бирок ошого карабастан айрым учурларда, айрым территорияларда башта аталып кеткен Куранга таянган болум, тааным жана баалуулук системасы, философиялык улантуучулук аң-сезими сакталып келген.

Адабияттар:

1. “Tercüme Hareketleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (2011), İstanbul, cilt 40, s. 498-504.
2. Bayraktar M. (2003), *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
3. Davutoğlu A. (1996), “Osmanlı Düşünce Geleneğinin Temelleri Oluşum Süreci ve Yeniden Yorumlanması”, *Dîvân Dergisi*, No. 1/1, s. 1-44.
4. Fahri M. (1992), *İslam Felsefesi Tarihi*, İstanbul: İklim Yayınları.
5. Karlığa B. (2004), *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri*, İstanbul.
6. Kaya M. (1996), *İslam Felsefesine Giriş*, İstanbul.
7. *Kuran-ı Kerim ve Türkçe Meali*, (2000), İstanbul: Temel Neşriyat.
8. Kutluer İ. (2003), “Üç Perspektif: Kelam, Felsefe ve Tasavvuf”, *İslam Felsefesinin Sorunları*, Ankara: Elis Yayınları.
9. Said E. W. (1982), *Oryantalizm*, İstanbul: Pinar Yayınevi.
10. *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, (2005), ed. by P. Adamson & R. Taylor, Cambridge University Press.
11. Topaloğlu B. (2014), *Kelam İlmine Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi.
12. Еремеев Д. М. (1990), *Ислам: образ жизни и стиль мышления*, Москва: Политиздат.
13. Насыров И. Р. (2010), “Исследования классической исламской философии в России в 1990-х годах и начале XXI века”, *Ишрак: Ежегодник исламской философии/Ishraq: Islamic Philosophy Yearbook*, № 1, Москва: Языки славянских культур, с. 536-564.

Рецензент: д.филос.н. (PhD) Бабатаев А.М.